

משיחיות ואסכטולוגיה

קובץ מאמרים

מרכז דלגן ש"ר

נר לנשמת יעקב טלמון ז"ל

משיחיות ואסכטולוגיה

קובץ מאמרים

עורך

צבי ברס

הוצאת מרכז זלמן שזר

ירושלים, תשמ"ד

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר, דר' ראובן בונפיל,
צבי יקותיאל, דר' שלמה נצר
מרכז המערכת: יצחק כהן

קובץ זה רואה אור בסיוע
האוניברסיטה העברית בירושלים וקרן ישראל מץ

הוצאה לאור: ינואר 1989

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר

מסת"ב 965-227-013-X

סדר ונדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה	צבי ברס
11	ההיסטוריה כחוויה וכאזהרה — דברים על יעקב טלמון	ישראל קולת
21		ר"י צבי ורבלובסקי מבוא
העת העתיקה		
27	מן האסכטולוגיה הנבואית לאפוקליפטית	בנימין אופנהיימר
	הציפייה למלכות אלוהים במקרא והשתקפותה	משה ויינפלד
73	בליטורגיה היהודית — למהותו של רעיון "יום ה"	
	יאושו של ברוך — נקודת מיפנה בחשיבה	יעקב ליכט
97	האפוקליפטית	
	השתקפותן של אמונות משיחיות יהודיות בנצרות	דוד פלוסר
103	הקדומה	
135	מגמות משיחיות בסוף ימי הבית השני	ישראל ל' לוין
153	משיחיותו של בר-כוכבא	אהרן אופנהיימר
ימי הביניים		
169	על הרעיון המשיחי באיסלאם	חזה לצרוס-יפה
177	תנועת מסעי הצלב כתנועה משיחית	סילביה שיין
191	"כפי כח האדם" — ימות המשיח במשנת הרמב"ם	אביעזר רביצקי
	משיחיות, אסכטולוגיה ואוטופיה בזרם הפילוסופי-	שרה הלר-וילנסקי
221	מיסטי של הקבלה במאה ה"ג	
	ראשיתו של המיתוס המשיחי בתורת הקבלה של המאה	יוסף דן
239	השלוש-עשרה	
253	דפוסים של פעילות גואלת בימי הביניים	משה אידל
281	שלושה זמני גאולה ב"אור יקר" לר' משה קורדובירו	ברכה זק
293	אמונתו הדתית של שבתי צבי	יהודה ליבס
301	תורת המהר"ל בין אכזיסטנציה לאסכטולוגיה	רבקה ש"ץ

העת החדשה

	המיפנה בחולדותיה של המשיחיות החסידית	מנדל פייקאז'
325	הברסלבית	
343	ציפיות משיחיות לקראת שנת הת"ר (1840)	אריה מורגנשטרן
	המחשבה הסוציאליסטית כמתח שבין אמנציפציה	שלמה נאמן
365	למשיחיות	
	תנועות משיחיות וחשובי קץ בתימן במאה התשע-	יהודה ניני
381	עשרה ובראשית המאה העשרים	
	המשיחיות החילונית במאה התשע-עשרה כדרך שיבה	מיכאל גרץ
401	ליהדות	
419	ציונות ומשיחיות	ישראל קולח
433	המשיחיות כאתגר לציונות	שמואל אלמוג
439		מפתח שמות

הקדמה

הורתו של הקובץ "משיחיות ואסכטולוגיה" בכנס ההרצאות השנתי השישי להיסטוריה, שנשא אותו שם ונערך בירושלים בכ"ב–כ"ה בתמוז תש"מ (6.7.80–9), ביוזמתם של מרכז שזר והחברה ההיסטורית הישראלית. ההדים החיוביים שעורר הכנס ופניות רבות מצד הציבור הניעו את מערכת מרכז שזר להעלות את הדברים על הכתב כדי שיגיעו לציבור גדול יותר מזה שנכח בהרצאות.

במהלך מימושו של מפעל זה הוחלט שלא יהיה זה רק העתק משוכפל של כנס ההרצאות, אלא קובץ מאמרים לכל דבר, שיחולו עליו אמות־מידה בקורתיות כנהוג עם מאמרים מדעיים. לשבחם של הכותבים יאמר שהם קיבלו דרישה מחמירה זו כהבנה וברצון, למרות העמל והזמן שהוצרכו להשקיע בניסוח דבריהם ובהעלאתם על הכתב. ואכן, דומה כי מעמסה זו היא שהניאה, לדאבוני, חלק מן המרצים מלהשתתף בקובץ הנוכחי. כפיצוי על צמצום רשימת המשתתפים הוחלט להזמין מאמרים חילופיים, ואגב כך התרחבה והלכה קשת המחברים מעבר לחוג המרצים בכנס ונתווספו כמה סוגיות ודיונים בנושא שלפנינו. במלים אחרות, לפני הקורא מונחות לא רק ההרצאות שנישאו בכנס – אף שרוח הדברים בוודאי נשתיירה – אלא מאמרים שנכתבו במיוחד לקובץ זה, מאמרים (מלבד שניים שמחבריהם הזדרזו לפרסמם מעל במות אחרות) שהפרספקטיווה של זמן ומרחק־הוסיפה להם מימד חשוב של בחינת הדברים וכתובה מבוקרת.

המשיחיות, כמכלול אמונות, ציפיות, כיסופים ותקוות לעולם טוב יותר, נחשבת לאחת התרומות המקוריות והיחודיות שתרם עם ישראל לעולם עוד מימי קדם.¹ קלוזנר טען בשעתו שמכל העמים, עם ישראל לכדו היה בעל חזון משיחי בעולם העתיק.² מורשה זו הוא הנחיל לעולם המערבי באמצעות הנצרות והעמים שבאו

1 השווה י' קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל (מהד' רביעית), א. ירושלים תשט"ו, עמ' 19–20. ולאחרונה הנ"ל, אצל מ' אבייונה וצ' ברס (עורכים), חברה ודת בימי בית שני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 107 ואילך.

במגע עם התרבות היהודית-נוצרית, והשפעותיה ניכרות, אמנם בלבושים שונים, גם בתקופה המודרנית. הרעיון המשיחי, שהיה חלק בלתי נפרד מהווייתו ההיסטורית של עם ישראל, העסיק חוקרים רבים וטובים, בני ברית ושאינם בני ברית, אבל נראה שהתהייה על סוד חיוניותו טרם מוצתה. דומה שההצדקה, אם בכלל נחוצה הצטדקות, להופעתו של קובץ זה מצויה בדברי ג' שלום בבואו להידרש לרעיון המשיחי: "על אף ריבוי החקירה בתולדותיו של הרעיון המשיחי עדיין הונח מקום לניתוח נוקב יותר של היסודות המעמידים את חיוניותו המיוחדת של חזון זה".² אף-על-פי שהירבו לדון ולעסוק במשיחיות ובתנועות משיחיות למיניהן, הנה לא בנקל ניתן להגדיר הגדרה קולעת ותקפה: משיחיות מהי? — אולי משום שהתופעה המשיחית היא רבת-פנים וגוונים. כדי להבהיר את התמונה בעניין זה בקשנו להסתייע בבקיאיות של פרופ' צבי ורבלובסקי שהואיל להקדים דברי מבוא, והראה בטיפולו הפנומנולוגי כיצד לבקש מכנה משותף או הגדרה כוללת לתופעות המשיחיות וכיצד להבחין בין משיחיות בחינת אידאה לבין תנועות משיחיות כתופעות חברתיות-היסטוריות.

עיקר עניינו של קובץ זה ברעיון המשיחי עצמו, בגילוייו השונים, במוטיבים האופייניים לו, כלומר במימד הרוחני שלו, ופחות בהוצאתו מן הכוח אל הפועל, דהיינו בגילוייו האמפיריים או בנסיונות מימושו על כמת המציאות ההיסטורית. עם זאת מתקיימת כאן, ברמז וברקע הדברים, זיקת-הגומלין בין שני פנים אלה — בין האידאה שבעולם המחשבה לבין הפעולה שבעולם העשייה — למרות המרחק העצום שבין הגאולה האידאלית והאוטופית לבין המציאות המרה. נראה שבכך גלום מקור חיוניותו ועוצמתו של הרעיון המשיחי; כלומר, למרות האכזבות שהנחילו התבדותן של הציפיות המשיחיות לא ניטל בעטיין הכוח לשוב לקוות, לפעול ולהיכסף לעתיד טוב יותר. זהו, ככל הנראה, אותו יצר קיום יהודי-לאומי שזיקתו לארץ-ישראל היא חלק אינטגרלי מתקוותו המשיחית.

קובץ זה לא מתיימר להקיף את כל הבעיות של נושא מורכב ורב-פנים כזה, אבל אם הדיון בו לתקופותיו, בידי חוקרים ומתמחים בפן זה או אחר, יתרום להבנת

2 השווה מסתו "להבנת הרעיון המשיחי בישראל", שנתפרסמה תחילה בגרמנית: G. Scholem, Zum Verständniss der messianischen Idee im Judentum, *Eranos — Jahrbuch*, The Messianic Idea in Judaism, 28 (1959), pp. 193-293; אח"כ יצאה בנוסח אנגלי בספרו: London 1971 ולאחרונה תורגמה לעברית ונתפרסמה בקובץ: ג' שלום, דברים בנו, א. ירושלים תשל"ו, עמ' 156. ראה גם דבריו בחוך: הרעיון המשיחי בישראל (יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לג' שלום, כ"ד-כ"ה בכסלו תשל"ח), ירושלים תשמ"ב, עמ' 254.

הרעיון המשיחי ויעשה לקירוב המבקשים לתהות על סוד חיוניותו — כי אז שכרו של הספר בצידו.

חובה נעימה היא להודות למחברים על שיתוף הפעולה שהקל עלי את עבודת העריכה, למר צ' יקותיאל על הסיוע במימושו של מפעל זה ובעיצובו הנאה ולמערכת על שעמדה לימיני בעצה טובה.

וכנגד זה, בעצב ובתוגה נזכיר כי הסתלקותו הפתאומית של פרופ' יעקב טלמון ערב קיום הכנס, היא אבידה שאין לה ניחומים למוקיריו, עמיתיו, תלמידיו והחברה ההיסטורית הישראלית שהוא נמנה עם חבריה. ליעקב טלמון, שאמור היה לשאת את הרצאת הפתיחה בכנס, בנושא משיחיות חילונית בעת החדשה, נשמר מקום כבוד בראש הקובץ כמחווה של הוקרה להיסטוריון דגול. לדאבוננו, לא זכינו להדפיס כאן את דבריו המאלפים של המורה, נקרא אם כן, מידי תלמידו, דברי הערכה על טלמון האיש וההיסטוריון.

צבי ברס

ירושלים, אלול תשמ"ג

ההיסטוריה כחוויה וכאזהרה דברים על יעקב טלמון

כתביו של יעקב טלמון הם נחלת קוראיו, כאן ובחוץ-לארץ, עכשיו ובעתיד; יעקב טלמון החי היה נחלת תלמידיו המרובים ויודעיו בני הדור הזה. על יעקב טלמון הער והחינוכי, הנטוי כמיתר המתוח לקלוט את גלי העולם ולנגן את מנגינתו שלו, על יעקב טלמון שגם קדרות חזונו ההיסטורי לא עמעמה את אהבת האדם שבו — מתאבלים תלמידיו וידידיו ללא נחמה. אבל בחלקנו נפלה גם הזכות והיכולת לקרוא את כתביו לא כתורה מופשטת אלא כשהם בלתי-נפרדים מחייו, טבולים בחוויית דורו וחומים כחותמו.

מבחינת מקומו של יעקב טלמון בזרמים האינטלקטואליים של תקופתנו ניתן לשייך אותו לאסכולה שעיימה נמנים גם חוקרים והוגים כקרל פופר, ריימון ארון ושעיהו ברלין. כל אלה שקדו להפריד הפרדה רעיונית בין הדמוקרטיה הליברלית, הפתוחה לתכנים שונים וחדשים, לריכוזי (או פלורליזם) השקפות וארגונים חברתיים, ובין הדמוקרטיה הטוטליטרית (מונח שטבע אותו יעקב טלמון), המגדירה מראש את תוכן רצונו של העם ואת מהותה של המידה הטובה. אולם טלמון נבדל מכל אלה. לא רק שהוא נקט גישה היסטורית יותר מן האחרים; לא רק שמבחינה פילוסופית הוא לא צמח מן הפוזיטיוויזם הלוגי כדוגמת כפופר, מפילוסופיית הלשון האנגלית כישעיהו ברלין, או מן הפנומנולוגיה והסוציולוגיה כריימון ארון. אם ריימון ארון אמר: *ma passion est la rationalité* ("תשוקתי היא הרציונליות") — משפט פאראדוקסאלי אופייני לריימון ארון, ששמעתיו מפי יעקב טלמון), הנה "הפאסיה" של יעקב טלמון לא היתה הרציונליות. אמנם נסיונו ועינויו ההיסטוריים לימדוהו כי בלי רציונליות לא תהיה תקומה לחברה ולאנושות. אולם מכל האישים שהזכרתי לא היה כיעקב טלמון שלן בעומקה של האִי־רציונליות, שהעפיל אל פסגות הרומנטיקה וההרואיות — מהן הוקסס — כדי להתנער מהן. הלך שבי אחריהן כדי להזהיר מפניהן. העיון ההיסטורי לא היה לגביו רק עניין של עיסוק אינטלקטואלי, אלא עיון שלכד את כל אישיותו; מצוקת הנפש המחפשת והמתענה חיפשה את פשרה בגורל האנושות באותיות גדולות. במפעלו נמצא הגשר בין שאלות הפרט לבין חקר התהליכים וטביעת המושגים של ההיסטוריה; גישה

מעין זו מולידה קשיים לא מעטים — הכרתיים וקיומיים. המרחק בין החווייה האישית לבין ההכרה המושגית אינו ניתן לגישור על נקלה; היחס בין הפרט לבין התהליכים הבלתי-אישיים אינו יחס ישיר. ההיסטוריה אינה ביטוי הישיר של האדם, והאדם אינו מוצא עצמו משקף מאורעות כלליים.

היחס האישי להיסטוריה היה אחד הסודות של דחף הכתיבה שלו שלא נטש אותו גם בימי מחלה ומכאוב. זה סוד הפיריון הספרותי הרב, תוצאה של עיון בתולדות האדם, כדי להגיע לחקר הנפש של אישים ותנועות, גורלות ושואות.

אפשר לשאול על שום מה פנה טלמון אל המדיום ההיסטורי דווקא; גם בעיניו היתה כאן קושיה. לעתים הוא היה משתעשע ברעיון — מה היה כוחו אילו הוטל עליו לבחור שנית? יש והיה אומר כי היה כוחו בפסיכולוגיה, אולם מיד היה חוזר בו ומכריז כי היה שב ובוחר בהיסטוריה. באווירה של שנות השלושים היתה ההיסטוריה המצע הראשון של הפרט — גם אם לא היתה היסטוריה של התשועה; גם אם לא היתה בבחינת תהליך גואל — הנה היתה מרחב שאין קיום מחוצה לו. הדבר שונה בימינו, בתקופה א-היסטורית המבליטה את ההווה ואת הרגע ומעמידה מדעי אדם סטרוקטוראליים מופשטים וא-היסטוריים. דבר זה העסיק הרבה את טלמון בשנים האחרונות.

תלמידיו של יעקב טלמון שמעו מפיו פעמים רבות כיצד נולד הרעיון המרכזי של ספרו על הדמוקרטיה הטוטליטרית בשלהי שנות השלושים בזמן משפטי מוסקבה, והוא אז תלמיד בסמינר של פרופ' ריכרד קבנר וכותב עבודה על המהפכה הצרפתית. מראה המהפכה האוכלת את בניה בפרס ובמוסקבה, ב-1793 וב-1938, נעשו לו כמעין נקודת מוצא לחקר התנועות הגדולות של ההיסטוריה המודרנית.

עניין זה, שנעשה מרכזי במחקרו ובהגותו, מושרש ביחס עמוק יותר לחיי הציבור ולתנועותיו. בקטע אוטוביוגרפי מראשית שנות השישים תאר יעקב טלמון את התהוות זהותו האישית והתעניינותו האינטלקטואלית. הוא גדל בעיירה בפולין ובגיל בר-מצוה נעשה מחפש אלוהים ודת. הוא היה חבר 'השומר הצעיר', אשר הקומוניזם המבטיח גאולה, מכאן, וארץ-ישראל המבטיחה גאולה משם, מתחרים על נפשו. לימים חדל מדבקותו בקדוש-ברוך-הוא, ולהבדיל — פרש גם מ'השומר הצעיר'. הפרישה הותירה רגשות אשמה; כאשר קומוניסטים התענו בבתי-סוהר בשל אמונתם וחלוצים שיקעו את חייהם בבניין לאומי היתה היפרדותו האישית מלווה בהתיסרות. מצבו האישי נעשה לגביו סמל למצבו של האדם הנקלע בין העצמיות והביטוי העצמי לבין ההתמכרות — ותהיה ההתמכרות לכלל, לאידאה, למנהיג, לעדה או אף לאלוהים. הוא נכח לדעת כי אלו הן אנטינומיות שאינן ניתנות להיפתר ופתרוןן הוא מקור כמיהה משיחית של דורנו, או כלשונו: "דיבוק הרעיון המשיחי של גאולה".

חוויות הנעורים של צעיר יהודי מפולין לא היו הנושאים שהעסיקו את עולם הרוח של הר הצופים בשנות השלושים. המהפכה העולמית לא היתה מוקד העניין של המורים והתורות באוניברסיטה העברית, אס־כי היא העסיקה את התלמידים. ריכרד קבנר לימד את תלמידיו לנער את מחשבתם ממטבעות הלשון השגורות ולבחון היטב את שימושי הלשון ומושגי המחשבה של גיבורי ההיסטוריה; בתוכן הוראתו הוא ייצג את ההיסטוריוגרפיה האירופית במיטבה — את עיסוקיה בנושאי הקולוניזציה וההיסטוריה הדיפלומטית בשיטות הפילולוגיות היסטוריות. 'תרבות המערב' ובעיקר זו של אנגליה היו עבורו פיסגת הערכים האנושיים ובעניין זה לא נבדל ממנו יעקב טלמון.

המורים הגדולים לפילוסופיה ולמדעי היהדות: ברגמן ובער, דינור וגרשם שלום — אף הם לא עסקו ב'משיחיות המדינית' כחזיון בעל פוטנציה הרסנית. רעיון המשיחיות אמור היה להיות רעיון השלום וההרמוניה, שאותו הנחילה היהדות לעולם ושעתיד להתגשם ברבות הימים, למרות עימותו האכזרי עם המציאות הארצישראלית. רק אצל גרשם שלום מצא יעקב טלמון את היחס המורכב שבין מצווה לעבירה, הפועל בתנועות משיחיות אפילו הן חסרות שלטון ומצטמצמות לתחום הדת והחברה.

יעקב טלמון פרש מן ההיסטוריה של הרעיונות הדתיים והלך לחקור את התנועות הממשיות של העולם, אולם תמונת האדם שלו מעולם לא היתה "משכילית"; הוא לא ראה לגד עיניו אדם בצירוף נתונים חושניים המבקש הנאות. הוא נדחה מן הראציונליזם הפשטני של מורו הרולד לסקי ומצא את מורו ורבו באישיותו של ר"ה טוני, הסוציאליסט האנגלי והנוצרי הדתי, מעמיק המחשבה ובעל הלשון האנגלית הנמלצת. בהדרכתו כתב יעקב טלמון את עבודת הדוקטור על תורת העניות בימי הביניים. נכחתי פעם בשיחה בין טוני לטלמון והיתה זאת הפעם היחידה שראיתי את טלמון יושב כתלמיד לפני רבו, מטה אוזן להערותיו ומקבל סמכותו.

בשבתו באנגליה בימי מלחמת העולם השנייה ולאחריה התורודע יעקב טלמון אל התרבות, החברה והמשטר הבריטיים. הוא היה אחד ממסמלי הפגישה בין יהודים ממזרח־אירופה לבין בריטניה. כמו חיים וייצמן ולואיס נמיר, כמו ישעיהו ברלין, ייבדל לחיים, כן גם הוא היה מוצר הסינתיזה הזאת. כמותם הוא הביא את העומק והברק, היקף ההתעניינות וההשכלה, אי־השקט והקסם המסתורי של הזר — וקיבל מבריטניה את חכמת ההתנהגות, האיפוק, הסובלנות והליברליות.

רעיונותיו של יעקב טלמון הבשילו באנגליה, תוך מגע עם התרבות האנגלית, אולם קשרי גומלין סמויים מקשרים אותו גם אל העולם הארצישראלי. בסוף שנות השלושים מצא לנכון גם ברל כצנלסון לערער על הפשטנות של ראיית הקידמה המהפכנית ותנועות הפועלים. "בזכות המבוכה ובגנות הטיח" היתה קריאה לבחון

